Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४-६३ / घ

Title स्फोट तत्त्वम

Author कृष्णद्विवेदः

Extent ३ पत्र Age

Subject व्याकरण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

~~स्फोटतत्त्व~~ —

स्फोटतत्त्वम्

१८३

३ पत्राणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भेदका

॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अखण्डब्रह्मचिदानन्दमधिष्ठानमुपास्महे । यस्य वर्णाः पदं वाक्यं विवर्ताः संचकासति ॥ १ ॥ महाभाष्यमतं भर्तृहरिणा विप्रकाशितम् । आलोच्य सर्वतन्त्राणि स्फोटतत्त्वं निरूप्यते ॥ २ ॥ इह खलु पराह्वा
कयाचार्यप्रतिपत्तिः सर्वेषामेव सिद्धा सर्ववादिसंमता च तत्र वर्णा न प्रत्येकमर्थमभिदधति प्रथमवर्णादेवार्थगतौ वर्णान्तरवैयर्थ्यापत्तेः नापि मिलिताभिदधति प्रध्वंसिनां क्रमिकाणां मेलनाभावात् नाप्येकस्मिन् निमोच
तानतीतान् स्मारयन्तः संस्कारसहकृतस्य विषयत्वेनापि दोषापत्तेस्तेनो वर्णातिरिक्तः पदस्फोटो वाक्यस्फोटो वा ऽनवयव एको नित्यो ऽर्थवाचकः स्वीकार्यः आह न प्रत्येकं न मिलितानां चैकस्य तिरोभावः अर्थस्य वाचका वर्णाः किन्तु
स्फोटः स च द्विधा तु द्विधा पदस्फोटो वाक्यस्फोटो वा तत्र पदस्फोटवादी पदस्फोट एव नित्यो ऽनवयवः परमार्थसन्नधिष्ठानं वर्णा वाक्ये ऽनन्ताध्यासाद्विवर्तन्ते इति तद्विभागश्चाविद्यकः केवलपदस्फोटस्यैव वाकाङ्क्षा
दि महिम्ना वाक्यार्थः संपद्यत इति मन्यते वाक्यस्फोटवादी तु वाक्यमेव नित्यमनवयवमधिष्ठानं वर्णपदेन तद्विवर्तन्ते तद्विभागश्चाविद्यक इति मन्यते वाक्यस्फोटपक्षे कश्चित्सावयवं मन्यते तदा तेना स्वा
दिस्थानीयवयवाय वीयनाद्यपरनामकध्वनिविशेषाभिव्यक्त्या नित्याविभवो ऽपि वर्णा एवावयवाः ऽर्थविशेषोपनिरवयवपक्षे ध्वनीनां सावयवपक्षे ध्वनिसहकृतवर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वमिति वस्तुतस्तु सावयवपक्षो
न सम्भवति तथाहि वर्णाः स्फोटस्यावयवाः भवन्तः किं भेदमतमवलम्ब्य विभक्ता इति भवेयुरथवा नार्किकमतमवलम्ब्यागगनगुणत्वमाहो स्विदेकदेशीयमतमवलम्ब्य वायवीयावयववृत्तिद्रव्याणि नतावदा
द्यः पक्षः सर्वत्रावयवानामवयव्यपेक्षया सूक्ष्मपरिमाणत्वेन हानम् वर्णानां च परममहत्त्वात्तत्सम्भवे ऽवयवाभावात् न मध्यमः वर्णानामाकाशगुणत्वे समवाय्यन्तर्यासमवायिकारणत्वाभावे द्रव्यसमवायिकारण
त्वस्यावयवत्वस्याभावात् नान्त्यः आश्वाशिनां क्रमिकाणामसहभुवाम् सम्बद्धानामवयवित्वमयुक्तमेवयवत्वाभावादिनः अनवयवः प्रसक्तश्चिन्न वर्णपदविभागो वा वाक्यस्फोट एव श्रूयानित्यत्वम् न च वर्णा
नानित्यतया ऽस्तिसमुदायः स चार्थं गमयतीत्युपपादः । वर्णानां प्रत्यभिज्ञानबलात्स्यान्नित्यता यदि प्रतिष्ठेनैव किं न स्यादुत्पादादिधियां बलात् ॥ ४ ॥ यो ऽहं बाल्ये ऽपि तदावन्नमवैषं सो ऽहमिदानीमित्यत्र चलमानानामितिप्रत्य
भिज्ञाबलादात्मनो नित्यत्वमिव स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णानां नित्यत्वं तच्चैव भ्रान्तिर्बाधकाभावात् अथ प्रत्यभिज्ञातत्त्वमयुक्तं वर्णमानदेशकालावच्छिन्नता नपुंसकस्तदा प्रत्यभिज्ञाबाधकं
किञ्चिदुत्पन्नलीयम् तदुक्तम् उत्पन्नस्तत एवायमाहोदसा नमपिबाधकम् स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेदिति ॥ ५ ॥ नन्वेकस्मिन्नेवोच्चारयतां शब्दानुदात्तः सानुनासिको निरनुनासिकश्चेति विरुद्धधर्माध्या
सादाधिकारान्मेदो वर्णानां तच्चोदनायोर्वर्णव्यञ्जकधर्मान्वर्णाधर्मा इति वाच्यम् तद्व्यञ्जकावायवस्तेषाम् ततो वर्णेन धर्माणामध्यवसायादिति उच्यते नाण्वपि हलोपीदृग्वायुनामलप्रहणमस्ति कथमन्य
धर्मालोकाशनायास्वृतेः गुणरसनगन्धप्रमुखप्राप्ताः स एव पतेनतास्वादयोपिविरुद्धधर्माध्यासात्माः भवेनोवा गुणगतानि नव केचिद्यग्राह्योत्तथापि न दोषः ध्वनीनामपि शब्दवद् प्राह्यत्वेन तत्कृता
दात्तादिधर्मप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञावादिनां विषयानगादिवत्कुविषयाः तपस्वी भेदोपलम्भाव्याक्ति भेदरूपानीयते सो ऽमृशामर्थीतेन विशेषधर्मैति सत्यम् यो ऽपि गादिव्यक्तिभेदं मन्यते स्तवात्तभिः
पतोपाधिनैव भेदकस्य तत्र प्रयासः सपरगादिव्यक्तावेवास्तु किमत्र गत्वेन जातिकल्पनेन तथा चाहुः तेन यस्मादर्थ्यं जातेस्तद्वर्णादेव लभ्यते व्यक्तिलभ्यस्तु नादेभ्य इति गत्वादिधीहवयोरिति ॥ ६ ॥ व्यक्तिलभ्य
उदात्तादिभेदः एवं चाव्याप्ति प्रत्यभिज्ञाबलादेकत्वे निश्चिते नतद्व्यञ्जकध्वनिविषयो ऽपि विविधः प्रत्ययो न वर्णविषय इति किं च वर्णभेदे द्रूष्टागकारान्तस्वारयादिति प्रत्ययः स्यात्तदृशकलगकारमिति तथा
चाहुराचार्याः शारीरकभाष्ये वर्णव्यक्तयेयम् वर्णप्रसज्यत्वाग्रतः प्रत्यभिज्ञायते द्विर्गोशब्द उच्चरित इति हि प्रतिपत्तिर्न द्वौ गोशब्दाविति यद्यपि सा ऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञा ऽस्ति तथाप्युच्चारणकालेन भेदाय
कारस्तोत्यगकारमत्वाकारमाद्भिन्नेकप्रतीतिबलेन भेदाभासमाने प्रत्यभिज्ञा यालनज्ञातीयत्वविषयानवाक्यभेदः नैवं तज्ज्ञातीयपिति धीः स्यात्तद्वेसो ऽयमिति वाच्यम् तेनैव प्रदीपादि
ज्वालानेवतिनिरीक्षण्वज्ञेतेनदेवो बाधमनो ऽपि नमपाविपीय तद्वया दिषु तज्जातीयप्रतीतेरपि सो ऽयमाकारदर्शनात् तज्जातीयो ऽयं न सो ऽयमिति व्यक्तभेदप्रतीतेश्च नत्वगत्वादिजातिवद्विवर्तिवत्त्वं
गकारोयं गकारो ऽयमित्यनुगतगकारादिकारप्रतीतिबलेन स्त्रीपुंसादिवत्कृविशेषानुगमान्वयबलेन च तत्सिद्धेः तथा जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गः न च प्रमाणप्रत्यभिज्ञाबलेन ध्वनिगतं एवायमुत्पादादिप्रत्य
य इति विनिगमनाविरह इति वाच्यम् उभयप्रतीत्या प्रामाण्यकस्य नापेक्षत्वेन सापवचनाभिज्ञायाः प्रामाण्यकल्पनात् तत्र स्वविनिगमकत्वात् तस्मादुभयमतेस्फोटस्य पक्षाहृपरब्रह्मस्फोटावधारणाय
पदर्वः कर्तृपाकात्तरत्वेन तत्तु मा भूदाप्तनापि नित्यपदवर्णा इति दर्शनेकपमतस्तमावस्त्वतस्मात् नित्यानामपि वर्णानां व्यञ्जककालावृत्तिः ध्वनिभिर्वीतिरोधाने तद्वर्णसमुदायधीः ॥ ७ ॥ नित्याना
ममिशाश्चादिभ्रनांच वास्तवी सङ्गतिरिति प्रसङ्गिनी सर्वेषां सर्वदार्थप्रत्ययप्रसङ्गमस्तत्वरभवात्प्रातिरूपी सावकाशानेनौ चानेकत्वादुभवकमेतया रूपे तसाहितत्वेन सम्भवति तथान्यत्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्फो॰ त॰
८

काणायवोधनयस्य वरवः नैयुक्त्यावधानेनिरूपयतेपिनामीषांसमुदायइति नत्वर्थप्रत्ययावगमसामर्थ्यादियोर्निरवयवः स्फोटोऽङ्गीक्रियते सन्तसंभवसमर्थोपपत्तेरन्यथोपपत्तेस्तथाहि स्मरणफलोक्तिर्नसद्भाववाक्यावयवसर्व ।
पूर्ववर्णानुभवसंस्काराःतेषांकूटोऽन्त्यवर्णानुभवसहकारीनतएवार्थप्रतीमुपपनिरित्यनआह । एवीजमनसंस्कारकूटानामन्त्यस्यार्थधीः स्वभावस्य विपर्यासकल्पनेन्यसगौरवात् ८ । योयद्विषयानुभव
जन्मः सतद्विषयांस्मृतिंप्रसूतइतिसंस्कारस्यस्वभावः अर्थप्रत्ययप्रसवेतस्य विपर्ययस्येत किंच यदिवर्णानुभवजनितः संस्कारकूटोन्यस्मिन्नर्थेधियमादध्यात्तदासर्वोपिजनोयत्किंचिदेकमर्थमनुभूतसर्वजानी
यादित्यतिप्रसङ्गः तथाचद्वितीयटीकायांवाचस्पतिमिश्राः । भावनापरनाम्नः संस्कारस्यस्वोत्पादकानुभवगोचरस्मृतिजननादन्यत्रसामर्थ्यादर्शनाद्वहिर्गवानुभवजनितः संस्कारः करोतिस्मृतिंतुरगइति ।
पत्तेनप्रमेकवर्णानुभवजनितसंस्कारकूटेनतावद्वर्णगोचरैकासमूहालम्बनरूपास्मृतिर्जन्यतेसाचान्त्यवर्णसगतार्थधियमाधत्तइतिविरसम् नचकूटप्रसूतस्मृतिजननपक्षो तदृशसंस्कारकूटायोजावृत्वादर्थधी
जननपक्षोपिकल्पनमितिवाच्यम् प्राक्तावशिष्टाक्षिकल्पनायांवह्न्यादिशक्त्याविशिष्टक्लिकल्पनेऽनवस्थाद्द्वषणप्रसङ्गः किंचयथास्मृतिलक्षणकार्यान्यथानुपपत्तिकल्पितासंस्कारख्याशक्तिर्नान्तःकरणादेकल्प्यते
किन्तुपवन्नमतिलक्षणस्मृतिलक्षणंसमवेतंतत्रैवनत्वर्थप्रत्ययोऽनुपपत्तिकल्पितार्थप्रत्ययजननशक्तिस्तत्फलवमात्मनिकल्पयितुंयुज्यते नपुनरन्यदृशात्स्मृतिजननशक्तौ नचात्मनैवात्मैवाक्तियमितिवाच्यम् एके
कवर्णानुभवेनसस्वविषयस्मृतिजननशक्तिरेकार्थप्रत्ययजननशक्तिरित्यापरेतिकल्पनागौरवप्रसङ्गात् किंचागदित्तपिनेनदधिस्मनभ्यन्तेचिदात्मनितामसद्धीकर्त्रैनाथवनागागतमस्सदीयपक्षीतिनोविवादः न
त्वेवयथास्ववर्णाहिताःसंस्काराःसंभूयतिविलवर्णविषयमेवधारणंप्रसुवते तथाचैकस्मृतिसमारोहितोवर्णार्थस्यवाचकाइतिनगौरवंनचस्वभावविपर्यासस्तथाहिसंस्कारगणविजातीयोसादृनेसजा
तीयापेक्षानास्तीमुच्यतेकिंवानेकविषयमेकस्मृतौनाद्यः रदमेकमिदमेकमित्येकैकविषयकानुभवद्वयाहृत्थितिबुद्धिदर्शनात्साचेदनुभवद्वयजनितसंस्काराभ्यामेवजन्यते । तदुक्तंमहपादैः सर्वेषुचैतदर्थे
षुमानसंसर्ववेदितानाम् इहसमुच्चयज्ञानेक्रमज्ञानेषुसत्स्वपि ९ नचेतदप्युपेयतेनक्रमहृत्पुनर्वादिप्राप्तादिरूपज्ञायेतनसमुच्चयदर्शनमिति । नान्त्यःतेनुदास्माराद्वनेकविषयकैकस्मृतेर्संस्कारगणमनोव्यापेक्षा
दर्शनात् तथाचैकप्रत्ययेकस्मृतिजनकत्वेपिमिलितानांसंस्काराणामनेकवर्णगोचरैकस्मृतिजनकत्वंनविरुध्यतेइत्येवेरन संस्कारस्यस्त्वैराग्यनपेक्षःस्मरणकारणंचस्त्वैरागस्यचानिरपेक्षामालेचनकार
णपूर्वमितिनातेनसंस्कारस्यापेक्षात्वरायद्यस्ति नचैकस्मृत्युपारूढवर्णानांवाचकत्वेनदीहीनदतिसरोरसइतिक्रमस्यवणनियमाभावाद्क्रमविपरीतक्रमाभ्यांविशेषोनस्यादितिवाच्यम् यतोवृद्धोऽयाहसोमध्यार्थः
प्रतीयतेतावनोतदृशानांचार्थवबोधकत्वाङ्गीकारात् तदुक्तम् । यावन्तोयादृशायेचयदर्थप्रतिपादने वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्तेतथैवाववबोधकाइति ११ । यावत्त्वात्स्यनेकवक्तृकाः क्रमिकाण्ड्यस्तेक्रमस्था
पूर्वीकृत्यावयवीत्यादिवर्णध्वंसावापूर्वपूर्ववर्णानांनरमुत्तरोत्तरवर्णानान्वापूर्वपूर्ववर्णोच्चारणान्तरमुत्तरोत्तरवर्णोच्चारणंवा एवंचपश्चात्क्रमात्तुरोधिन्यएवपिपीलिकापङ्क्तिबुद्धिमारोहन्तितथाक्रमात
रोधिन्यएववर्णाःपदबुद्धिमारोहन्ति तथाचयद्यपिसाधारणलक्षणोकृपनीतिवन्निर्णानविशेषस्तथापिपौगपद्यविपरीतक्रमाभिव्यक्तापेक्षयाक्रमोच्चारितानामस्तेवविशेषइत्यतआह निरूपाःतांचविभतांच
क्रमोनास्त्येवतावात्सवः क्रमोनियामकःसतो यपलब्धिविभिन्नोपिसांचेदेकोकृतःक्रमः १२ । वर्णानांनियविभुत्वात्कालतोदेशतश्चापिनवास्त्वतःक्रमोनियामकःसमायामात्रेणतस्दङ्गीकारेतिप्रसङ्गइतिप्राप्तिपक्षेण
धिकोयमङ्गीकार्यःसाचेदेकास्मृतिरूपारूढतास्तर्हिक्रमस्यैकसत्त्वपापारूढानांवर्णानांक्रमाक्रमविपरीतक्रमाभिव्यक्तानांनकश्चिद्विशेषइतिनतुएवंपूर्ववर्णानुभवाःक्रमावगमस्तत्कर्मनयावर्णेषुपेकस्मृतिस
मारोहेषुक्रमपाधिकः क्रमःस्वीकर्तव्यः तथाचाहुर्मीमांसावार्त्तिककारमिश्राः । यद्वावधारणोयायान्वहूनिहृत्तिस्मृतयः क्रमस्यानातिरिक्तत्वस्वरवाच्यप्रतिस्मृतीरिति १३ । नकेवलमर्थप्रत्ययएवैकपदमि
तिव्यपदेशनिमित्तंकिन्तुक्रमाद्यपोपीत्यर्थः तत्ररसःसरइत्यत्रक्रमःकरःकरंजरजेत्यत्रनातिरिक्तत्वेरदृशत्रुटिर्नस्वरःसारंगमागलानन्दकीतिवाक्यम् परेभेदोमन्त्रितिश्रुतिः गतमागमीतिदृढत्रयेर्वश्चद
सीतिपाणिनिस्मृतिःतथाचपूर्वोत्तरभवपदस्यतोविशेषकःतथाचाहुर्द्वितीयटीकाकारमिश्राः यदिचार्थप्रत्ययकारणत्वेचनवर्णमात्राणामपितुक्रमस्यानतिरिक्तत्वात्पदत्वमभिप्रायतेअतआहतान्तु
भूतिक्रमाहर्षिःक्रमिकाःस्मृतिगोचराः गोचरोनुभवोनाम्नास्तत्क्रमस्तत्क्रतन्तरम् १४ । इयंसर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यातावत्स्मृतिविषयित्वेकास्मृतिःपूर्वपूर्ववर्णानुभवानेवनगोचरयतिक्रममपितेषांक्रमस्य पूर्वक्रमा
चीनानुभवोपाधिकोपिक्रमस्मृतिमालोषुवर्णेषुनविशेषकरइति ननावदर्णसमुदायसमवेतस्यार्थप्रत्ययोपपत्तेरन्यथोपपत्तिरिति नत्वप्रमाणकारणत्वेनुभवाः स्वप्रकाशाइतिनक्रमःस्मृतोमासतेसत्यंनहिज्ञाने
स्वप्रकाशमितितक्रमोपिसत्य [illegible] स्वप्रकाशत्वादविषयत्वाच्च अयसत्यविषयातिरिक्तस्मात्स्फुरतीतिचेन्नावेवेतस्य [illegible] नवयंत्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनोनचतेरापिज्ञानक्रमःस्वप्रकाशः ।

वेदान्तिनः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नित्यैश्चिद्यत इति । ननु कार्यानुसारिणी कारणकल्पना तथा चानेकोऽपि वस्तुतः स्थितः क्रमो विशेषको वक्तव्य इति गामानयेति प्रयुज्यमाने पूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहितोऽन्त्यवर्णः प्रत्ययः उपपद्यते तदानीं नानुपूर्व्यां हस्वपमानमः
नवयवमेकं स्फोटतत्त्वं कल्पनीयं प्रमाणाभावात् । यावानर्थप्रतिपत्तिसमर्थो वर्णानेकोऽसावेवानया प्रत्ययः तथापि अर्थप्रतिपत्तेः समानत्वात् तदनुपपत्त्या स्फोटप्रतिपत्तिः स्फोटप्रतिपत्तेरर्थप्रतिपत्तिरि
मतमाह । इदं पदमिदं वाक्यमिमे वर्णा इति त्रिषु प्रत्ययेषु स्फुरं स्फोटस्यैकरूपतानुभूयते १५ ॥ न कल्पना स्फोटस्य प्रत्यक्षत्वमेव तत्त्वेन गमयति तथा हि गौरित्येकं पदं गामानयेत्येकं वाक्यमिति सर्वजनसिद्धो
यमनुभवो नापह्नवनीयः । न च सर्वत्र वर्णग्रहणादिः तत्संस्कारोपसंहारबुद्ध्यावयवभिन्नवस्त्वेकस्य संस्कृतिमतीयमानीयम् न तावदविभागमभिन्नवस्तुनि भासमाना बुद्धिरवस्थापयितुं स्वभावानामनेकवर्णानेव गोचर
यितुमर्हतीत्यनाहत्य बुद्धिविषये वस्तुन्येकस्मिन्नेकत्वनानात्वयोः समवायात् । न च वर्णमिति बुद्धेरेतावद्वपदमिति वाक्यमिति बुद्धेर्वर्णा एव विषयीभवन्तीति वाच्यम् । न ह्येकदेशस्य वाक्ये बुद्धिविषयत्वं स
कार्यप्रत्यायकत्वादेवोपाधेरनुसन्धानात् अत्र परस्फोटवादिनोऽपि मुनसमर्थनाय पदमिति बुद्धेरिष्टक्रमः वस्तुतस्त्वनवयवस्फोटस्यैव वाक्यार्थवाचक इति मुख्यस्फोटवादिनोऽपि मतसमर्थनाय पदमिति
बुद्धेरिष्टक्रमः वस्तुतस्त्वनवयवस्फोटस्यैव वाक्यार्थवाचकत्वमिति स्फोटवादिनो मतम् ननु चेदं तत्त्वम् कदाचिद्वाक्यमिति कदाचित् पदमिति परानीति कदाचिदेतान् वर्णा इति बुद्धिरुदेति तत्राचुतावदेकत्व
देरेकतावगाहित्यापकमेव किञ्चिद्वस्तु प्रतीयमानं कारणमित्युपपादितम् अत्रासदयमवशिष्यते तत्र यदि देवदत्त गामानयेति त्रिभिः पादैः षष्ठार्थाधिकविशिष्टपो वाप्यर्थं तारतुंकाकंस्थानदानयनादेवदत्तस्य
सावि शेषतां— तस्मादवयविनो भक्तमन्ये सार्थप्रतीतिलक्षणार्थक्रियानस्यादुत्क्षेपकपालेषु दकाहरणादिवत् तदायदि देवदत्तगामानयेत्यत्र प्रारमार्थिका क्रमविशेषविशिष्टा अर्थेऽवर्णा वाक्यारम्भकाः स्युः तदा गोदेवदत्तान
येत्यत्र सप्तवर्णाभिन्नक्रमा अर्थेऽभिनतो नार्थप्रत्ययः स्यात्तस्माद्वर्णपदविभागमाविद्यकमङ्गीकृत्य सर्वे पूर्वार्थेष्वनुसृतः कश्चिदर्थप्रत्यायको वाक्यात्मा नवय वयवी न स्फोटो रूपेकत्वयतीति ननु माभव
त्वाक्यमिति बुद्धेर्वर्णविषयापनेवर्णा इति तु बुद्धिः सर्वजनीना नेकाकारा कथमस्या वाक्यात्मा स्फोटो विषयो न च वर्णेष्वनेकताद्याकारे विषयतेति तत्र तद्वर्णाकारेण वर्णा इति प्रत्यय इति वाच्यम् अवर्णाना
न वर्णसमवेतनेवाद्यवर्णोपरक्तबुद्धेरभावात् हसादित्यदाराणि नदुपागवती बुद्धिर्वर्णेष्वाकृतिनसमवायिनि पदे तत्रवर्णितिन चैतन्तुभयप्रकृतेषु इत्यादिकाराद्यि नयनमाह । निष्कान्तावयवा वर्णानाध्यवि
मारहोविना विवर्ताः केवलं न सत्यप्रपञ्चाः ब्रह्मणो यथा १६ । इह निर्भागे स्फोटे निष्कावयवर्णा नावयवा उचिताः अवयवविस्तारपरिमाणत्वात् वयवाना नाप्यनिष्कालाप्युपविनोनिष्कासाधयवासम्भवात्
भूतः केवलं तस्य स्फोटस्य विवर्ताः एवं च प्रमाणवर्णोपरागवती धीर्नाभिन्नाग्निरूपा तत्त्व न च वस्तुतस्ताद्रूप्येण तत्समवायिनीयावाजपरक्तबुद्धिरिति नियमः स्फुरणेऽपि जनोपरक्तबुद्धिविषयत्वात् तस्मा
दिवर्णानिष्पत्तानस्य परमार्थसतः स्फोटस्य पश्यापि विद्याकल्पिते नवर्णविवर्तेन तदुपरागवती प्रत्यानविरुध्यते न च वर्णानां कश्चिदर्थाभावात्तिवर्तमिति वाच्यम् कायसमानोदयादिप्रपञ्चानामविद्यासत्यत्वमा
सोपपत्तिकमिदमत्र विस्तरेणाह प्रपञ्चयति तत्र यदि वर्णैर्निरंशः न वयवः स्फोटो नाम तेन ताकथमस्मादिलक्षणात् लक्षणान्तरार्थप्रतिपत्तिरित्यत आह । यथा मणिकृपाणादिषु मुखमेकमनेकधा तथैव
ध्वनिषु स्फोट एकः एव विभिद्यते १७ । यथा मणिकृपाणदर्पणादिषु मुखं निर्गतं पूर्वस्थानमपि निपतितोऽग्रादिवर्णमपि निपतति तस्मादिपरिमाणमपि भिन्नेकतिस्थानवर्णपरिमाणमिवाभिन्नमिव प्रतीयते तथा
तत्रस्थपत्तिभिन्नेषु ध्वनिषु स्फोट एकोऽपि नानावर्णात्मेव निरवयवोऽपि सावयव इव विभिद्यमानः प्रतीयते तथा चवर्णाच्यस्या रादेरर्थस्य वाचकस्य स्फोटस्योपाधिकोऽयमवभासोऽर्थस्यास्याभेदमादिशति नतुगौरिति बुद्धिः
इदं पूर्वो नुभवमानाकारादीनेवावगाहते नन्वदिति रूपे स्फोटे यदि गकारादिविलक्षणमवभासेत तदा गकारादिरूपिताः प्रत्ययः स्यात् हि वस्तुपीमेति यत्नविने वराहमवगाहते यदि वासाधिपाषुण्यान्तरं विषयः स्या
त्वदादयः कारादयश्च गकारादयोऽपि वावर्णा इत्यत आह । स्फोटो वर्णातिरिक्तोऽपि तदाकाररूपेऽपि वान् प्रत्ययोजायते तस्मात्सो तद्वर्णरूपितः १८ । यद्यपि वर्णव्यङ्ग्यो वर्णातिरिक्तः स्फोटस्तथापि स्वाप्यस्तत
तद्वर्णनाद्यस्मभवगच्छतित्वस्मात् तद्वर्णरूपितः प्रत्ययोजायते तद्वकादिरूपितः तदाहमुद्रिकस्तु नाधिष्ठानविवर्तभावइति नावयो सारूप्यबुद्धिः नन्वसमक्रमभिव्यञ्जकत्वेध्वनीनां प्रथमादेव ध्वनेः स्फोटस्य प्रती
तेऽस्मात्तवरिक्तध्वनेरन्वाख्यार्थप्रतीतेरूपपत्तिरित्याशङ्क्य तामान्तर्थक्यमिति मनसाह । एवं पूर्वसंस्कारभावनासचिवान्त्यमध्वनिना चेतसि स्फुरति स्फोटो रत्नतत्त्वमिव स्फुरन् ।१९। ध्वन्यात्मा प्रतिप्रत्येकमभिव्यनक्ति यथा तत्त्वं
वस्फोटात्मानमवभासयितुमीशते यापितु ईदृशं तथा यथा पूर्वपूर्ववर्णाभिव्यक्तिजनितसंस्कारसहितचरमध्वनौ स्फुरन्तं च काल स्फोटतत्त्वमिति यागन्तुमापास्तदनन्तरस्य तदादोषधियः रतिरत्नतत्त्वमर्थवान
प्राचीनतस्याभावेऽजनितसंस्कारपरिपाकाभावेनानुग्रहाभावात् अस्फुटस्य चेतस्यन्ते चरमत्वात् यदा हं भवेद्दृष्टिः नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते २० । इति यथा
सोऽयं पं चमगामसुदाहरणम्

के॰ न॰ २ 2

रत्नपरीक्षिणः पुनः पूर्वारत्नं बीजसमानाख्यरत्नदर्शनानि प्रत्येकं रत्नस्वरूपमवगाहमानान्यपि न सद्दृशे वस्तुमाना समानजातीयप्राहुत्वं न तत्त्वमवभासयन्ति किन्तु पूर्वपूर्वदर्शनजनितसंस्कारसचिवे चरमे चेतसि चकास्ति
रत्नतत्त्वम् तत्र पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारचरमबुद्धौ तत्स्फुरतरं स्फोटो न सम्भवति चरमस्तानकालिकाम्बुप्रत्ययानामनीलत्वात् तत्कालेऽचरमज्ञानस्यागतत्वादिति नासंतोषाच्चाम सतोऽचरमवर्णेनोपकारो न च नि
र्भागे पदात्मनि वाक्यात्मनि वा स्फोटे रेफगृहीते किञ्चिदस्यागृहीतमवशिष्यते यद्ग्रहणाद् व्यञ्जकत्वेनापि समारोपः सामान्यविशेषभावविरहान् नहि सामान्यात्मना पूर्वगृहीतस्य स्फोटस्य जनसामान्यारोपविषयत्वमस्मा
द् इति सत्यं सदारस्य बुद्धिः परस्परव्याहूतवर्णरूपाः वृगादिनीनवर्णानुवाथवदेकवस्तुगोचरेत्यतत्र आह । नाधिरूढविनाशस्य प्रतीतिरूपजायते तस्मात् सर्वस्य राशिस्सर्वनि सर्वं समञ्जसम् २१ । वर्णागाद्यो विविव
र्तो सैवाधिष्ठानं चेतसि रूपेणाहवः स्वल्पधस्तात्स्फुटं ते स्फोटस्त्वानमेव किं नाम्नाववयप्रतिपादकत्वस्फुटस्मुच्यते यदानप्राचीनप्रत्ययप्रचयपरिचितभावनापरिपाकसंवलिते चरमे चेतसि स्फुरति तदार्थप्रति
पत्तिहेतुरिति स्फुटतरमपि व्यक्तः स्फोटस्स्फुटतर इति यद्वा सर्वं सर्ववर्णेशीषसन्दिग्धस्फुरमवर्णाद्युत्थानानि तत्तानि श्रेयेन ग्राह्यस्तथा हि कमलमिति क्रमकारमकारानुभवेऽपि किं कमलीयः स्फोटः कुमुदीयो वेति
सन्देहो नापगच्छति लावण्या वा चरमोत्तः तो वास्तु पत्तं तस्मादीषत्वे सन्दिग्धत्वं निश्चितत्वमेव स्फुटतरत्वमः तथा वाक्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमस्वरूपं स्फोटमाहुरालङ्कारिका ध्वनिकारादयः एतेनानंशस्य
निखिलसामान्यविशेषविरहिणः स्फोटस्य स्फुटावभासेन सम्भवतीति निरस्तम् यथार्थप्रतीत्युत्तरेत्वेन तत्स्वरूपस्य विघकस्याव यथकत्वादिति ननु यदि वर्णा विवक्षिता अन्त्यात्मिथ्याभूतेऽस्मीभिः कथं परमा
र्थभूतस्य स्फोटस्य प्रमा रचोनिश्चयो मिथ्याभूतास्यमार्थभूतस्य निश्चयादर्शनादित्यत आह । सत्यस्फोटप्रमोदेति मिथ्यावर्णावभासतः प्राग्रादन्यस्मात्तोह सिद्धुद्देदिवत् प्रमा २२ । हरेवर्णमानेवतस्यतो
तेन हीयवशाज्ज्ञातया मिथ्याभूतायाम्यपि रेखिभुदेवैर्यायात्प्र हविद्वानतरूपमोदेति तथा मिथ्याभूतवर्णावभासादपि सत्यस्फोटप्रमेति भावः ननु यथा प्राच्यो वर्णाव्यञ्जकं चरमस्तु तज्जन्यभावनासहितः स्फुटतरं स्फो
टमवभासयति तथाग्रवेवर्णाः प्रत्येकमव्यञ्जकाश्चरमस्तु तज्जन्यसंस्कारसहितोव्यञ्जकः समर्थितमेवाविज्ञाध्येते किं ताह शानवयव स्फोटकल्पनयेत्यत आह । प्रत्यक्षेण नियतव्याव्यञ्जकावभासिता न जायते
जायते चेद्यञ्जकेवेतरथा नधीः २३ । गौरित्येकपदमिति प्रत्ययस्य स्फोटस्य व्यञ्जकव्यञ्जकावभासित्वमभिव्यक्तिता तस्य सम्भवति न यतो तस्याः सिद्धेयस्यार्थस्य तथाहि शुक्तिसम्पुटान्तस्य व्यक्ते तेषु काफलेभवतीयत्ता का
ल प्रथममञ्जकदर्शनं ततो व्यञ्जकं ततो व्यञ्जकान्तरेण ताव्यक्तम् ममिसत्वमुभवमागौवपानं शुक्तिसंपुटान्तः स्थितेत्वसुधिन कुमेयेनेदमभिव्यक्तितारतम्यमित्याप्यनुभवसिद्धं प्रमन्तेतरप्रमाणस्य प्रमेयसद्भावमात्र निर्भासाय
प्रवृत्तत्वात एवं च प्रमाणान्तरस्य व्याबुद्धिः सतिकाराणे तत्र जायमानपूर्वसतिरुक्रमतोजायते चेद्व्यञ्जकवेति नस्फोटाग्यथियोः समानयोगक्षेमत्वेति एतेन स्फोटव्यञ्जकत्वेऽपि वर्णानां प्रत्येक सत्यदायविकल्पावकाशः न
हुतत्वम् । यस्मान्नवयवस्फोटोऽव्यज्यते वर्णबुद्धिभिः सोऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन वियुज्यत इति २४ । निरस्ते स्फोटार्थधियोः प्रत्यक्षपरोक्षतयानव्यञ्जकत्वे वर्णानां सम्भाव्याभावात् ननु ते विगमानाः परमितिप्राप्यस्य क्रमशो
र्थः नवववर्णा एवविभक्त्यन्तापदेन स्फोटात्मा मितिन तोन वर्णाभिन्नः पदात्मा स्फोटस्त्वत आह । पत्रानक्वहत्त्वे व्याहू निर्यस्य तस्मात्स्मिद्यते नदी दीनजारेपादिवि वर्णैः पुनरुक्तिता २५ । यस्मिन्नवर्तमानेऽपदात्वं नेत
स्मात्स्मिद्यते यथा सर्वाणावयवेष्वनुवर्तमानेषु वव्यावर्तन्ते नेकरकमुकुटादिरेव मनुवर्तमानेषु ववर्णेषु व्यावर्तन्ते यदात्मानो नदी दीनजरा राजेत्यादयः स्फोटात्मानस्तेऽपि वर्णेभ्यो भिन्ना इति न च तत्वाप्येकं पदमित्येकत्व
धीर्नैकवस्तुत्वव्यवस्थापकं प्रमाणमपि तु व्यपदेशमात्रनिमित्तमिति यथा करितुरगादिषु चैपका शोककिंशुकादिषु च क्वचिद्देविविधसादिरकदेशादिरुपाधिः सेनावनमिति व्यपदेशमात्रजनकस्तथा त्रापि एका
र्थप्रत्ययहेतुत्वमेकार्थसम्बन्धः आख्यातबोधावास्फूपाधिर्नचैकपदत्वेऽप्यकार्थप्रतीतिहेतुत्वमवगत्तव्यमवगते च तस्मिन्नेकपदत्वमिति अन्योन्याश्रयइति वाच्यम् सर्वमेकपदत्वावधारणानभ्युपगमात् त्रुहिपदावधार
णाधीनः सम्बन्धावबोधः किन्तु तदधीनं पदत्वानम् तथा चाङ्कदितीयदीकायां वाचस्पतिमिश्राः एकस्मृति समारोहिणामसम्पूर्णानां वाचोधेस्तु ज्ञानत्वादिति एकस्मृतिविषयानेकवर्णस्य च सार्थे नेकसङ्केतग्रहस्यापि
स्तुकरत्वं तदुत्तरकाले च पदमिति कारकप्रावृप्रहतिरितत्वथा सर्वेष्वेव कारकपदेषु उदीरमितरेतराश्रये एवं स्फोटस्माद्यपदे पामात्रात्मतेऽधेनतानेकवर्णमात्रानुभासिनीषुध्यात्तज्जासत्वद्विषु तदादिनवास्तनालतु
जत्वपिचानुभूतवर्णसङ्कलनात्मिकायां स्मृताव प्रयमानः प्रमानवर्णोपमर्दैनप्राकाशः पदात्मास्फोटस्तत्विवक्तृष किञ्च गोरित्येकंपदमित्यत्रभासमाने मोपाधिकमेकत्वमस्यामेवभासमानेस्वाभाविकं वर्णना २
नात्वं तत्वाधिलक्षुसहतेन भेषोपाधिकं सिद्धत्वं स्वाभाविके तरत्वे बाधते भ्रान्त एवैकत्वनानात्वयोर्विरोधस्त्वत आह । प्रमानजायते नावयवाव ननतायतेपदम् पदाद्विज्ञानकरणे सर्वेषां कोर्वतेबुधाः ॥२६।२५ । तत्कल्व
ज्ञानपरस्परतायाधः परादर्थमवबुध्यते सांगमायानेत्यादौ सति पदमज्ञानतोऽभिमतार्थप्रतिपत्तिविरहादित्येकपदस्वरूपावधिः परादर्थमवबुध्यते ह्ययतः सर्वेवादिनः पदं ज्ञानेसम्यमप्रतिकारणमिति मन्यन्ते तथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एकार्थसम्बन्धाख्यानमपेक्ष पदत्वं तापादयति न प्रातिहिवर्णानां केवलानां पदभावमनापन्नानामर्थप्रत्यायकत्वे मुख्यमोञ्चादितानामपि तत्प्रतिपादकत्वं स्यात् असम्बद्धानां तत्प्रत्यायकत्वे यतः ऊनमिति प्रसक्त
स्यादिदर्थस्य प्रतीतिः स्यादित्यवश्यं सम्बन्धो वाच्यः स च पदत्वमापन्नत्वे वर्णानां सम्भवति न चापदत्वं स्फोटमन्तरेण सम्बन्धाख्यानासदत्वकल्पने ध्रुवं सम्बन्धाश्रयः पदत्वात् सम्बन्धित्वे सत्याख्यानमाख्या
नाच्च पदत्वमिति चक्रक च पदत्वे सति सम्बन्धित्वं सम्बन्धित्वे च सति सम्बन्धिवाख्यानं सम्बन्धित्वाख्यानाच्च पदत्वमिति व्यवस्थितमेव तद्वाचकत्वमाख्यायत इति पत्रलीलावतीकारेणोक्तं एकं पदमिति यी
रेकस्मिन्नुत्तुत्वावच्छेदेनोपपद्यते नत्वेकस्मिन्नुत्तुत्वावच्छेदः पदत्वे नानास्मिन्नुत्तुत्वावच्छेदो वाक्ये प्रयोजकः स्वीकरणीयस्तथा च स्फोटत्वाविशेषेऽयं पदस्फोटोऽयं वाक्यस्फोट इति विभिन्नव्यवहारस्तन्म
तेकथं स्यादिति तत्तावस्तुवन्नतिरुन्नयोरनुगतस्यैकस्य पदत्वावच्छेदकस्य वर्णक्रमवशकल्पनात् सम्मतत्वस्यायोगेन विच्छेदकत्वाभावात् न च सङ्ख्यावाचकप्रत्ययत्वमेवानुगतमिति वाच्यम् प्रत्ययत्वस्यैकस्या
नुगतस्याभावात् प्रतीयते येनार्थः स्वनर्थस्वप्रकाशादि साधारणेन यागातिप्रसक्तात् एकएव पदकरणादेस्सार्थप्रत्ययेन यान्त्रिक्या विभक्त्यन्तवर्णविन्यासस्य पदस्फोटव्यवहारजनकत्वात् विभक्त्यन्तत्वं तु लोमि
व्यक्त्य पदस्फोटेऽव्य एवाकाङ्क्षादिमहिम्ना वाक्यार्थसमुल्लासे पदस्फोटरवारिमते वाक्यत्वस्याविवक्षा तथाहीकारे नित्यनिरवयववाक्यस्फोटवादिमते विभक्त्यन्तवर्णत्वरूपपदत्वस्य विवक्षितत्वे दोषाभावात् तस्मादेकत्व
स्याद्योपाधिवशाद्वाधितेऽयं वर्णनानात्वं तु स्थितिविवक्षा नामात्मस्वयमानः धिष्ठानं स्फोटमेवाऽलम्बनमिति पूर्वपक्षसूत्रत्वपपामः किञ्च गोरित्यत्राबाधितानेकत्वधीर्यदि प्रत्यक्षापलाघिनीतत्वमन्त्वसिद्धान्तमद्वाव्यामोहाऽ
पस्मादित्यौपाधिकी स्यात्तदा सर्वत्र यत्किञ्चिदेकोपाधिसम्भावनया काप्येकत्वबुद्धिः पारमार्थिकी न स्यात् नाहि हरे तन्निवद्धनहि त्वादिप्रतीतेरपि विरहे स्यन्याय मेवेदं जगदापद्येतेत्यनन्तराद । गोरित्येका वर्णासमित्थ
पृथिकश्चिद्रिक्ष्वनाम नभवेत्किञ्चिद्रूपेकं न च नानानाधिनहि न ॥ १२ ॥ एकत्वेनावादिना किञ्चिद्दस्त्र नहि नाएकं विना अथ यथायमूलानुसारेण पदप्रक्रिया तत्र प्रथमवर्णज्ञानसोत्पादस्तत्संस्कारस्योत्पद्यमान
त्वेऽयेकः कालः ततः संस्कारस्योत्पादस्ततो द्वितीयवर्णज्ञानोत्पादस्ततश्च द्वितीयवर्णज्ञाने तस्य पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहिते नद्वितीयसंस्कारोत्पद्यमानतापूर्ववर्णविनश्यत्तेत्येकः कालः यद्यत्प्रथमा
नन्तोऽत्यन्तिकारणसान्निध्यविनश्यत्तावादिनासंस्कारणसान्निध्ये द्वितीयवर्णे एवेति न कार्यकारणभाव स्यापि पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारोत्पादविनाशोपपत्तिकारणत्वमस्त्येव ततो द्वितीयवर्णसंस्कारोत्पादो द्वितीयव
र्णज्ञानविनश्यत्तास्यप्रथमवर्णज्ञानस्याविनाशः अन्त्यवर्णानुभवस्योत्पादः पूर्ववर्णद्वयानुभवजनितसंस्कारद्वयेनान्त्यवर्णानुभवसहकारिणा पूर्ववर्णद्वयविषयस्मरणमुत्पद्यमानमित्येकः कालः ततोऽन्त्यवर्णानुभव
णसोत्पादः अन्त्यवर्णानुभवस्य विनश्यत्ता द्वितीयवर्णज्ञानस्याविनाशः अतः सहैतत्स्मृतेरुत्पादः स्मृतवर्णद्वयस्मरणसोत्पादः अन्त्यवर्णानुभवस्य विनश्यत्ता द्वितीयवर्णस्य विनश्यत्ता अन्त्यवर्णानुभवस्याविनाशः पदा
र्थप्रतिपत्तेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततः संस्कारस्योत्पादः पदार्थप्रतिपत्तेर्विनश्यत्ता सहैतत्स्मृतेर्विनाश इत्येकः कालः ततः पदार्थप्रतिपत्तेरपि संस्कारादिनाशः यद्यप्यस्यां प्रक्रियायां सङ्केतस्मृतिसमयपदा
र्थानुभवस्य पदस्मरणादिः सर्वोऽप्यपदवेतिनदोषः अन्त्यवाक्यप्रक्रियायामन्त्यवर्णानुभवस्योत्पादः स्मरणस्य विनश्यत्ता ततः संस्कारपदप्रतिसन्धानयोरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः अथ तयोरुत्पादः सपवृत्तस्मृतिस
म्बन्धात्मसमूहसंस्कारस्योद्बोधः सूक्ष्मन्यस्मरणस्योत्पद्यमानता संस्कारादिविनश्यत्ता विनश्यत्तेत्येकः कालः सूक्ष्मसम्बन्धस्मरणस्योत्पादः विविधप्रत्ययस्याविनाशः पदप्रतिसन्धानस्याविनश्यत्तेत्येकः का
लइति एवं च पूर्ववर्णानुभवस्य विनश्यत्तावि नश्यत्त्वस्य योग्यस्य मनुभूतयोर्वत्ते नष्टत्वात् संस्काराभ्यां समं सह वर्णोऽपि सतः पूर्ववर्णस्य दवगाही स्मरणं वस्तु वि विविधप्रत्ययवशाद्वाक्यार्थप्रत्ययहेतुरिति तथा
चतार्किकम् तेऽभ्युद्वार्तिककारेण दर्शितम् । विश्व पाश्चात्तां बुद्धिं सरस्वतीको वराम् केचिदाहुर्ध्यावर्णो ह्यनेन्यः पदपदस्ति २८ । तत्र पदप्रक्रियायां पूर्वपूर्ववर्णानुभवभाविनाभावनान्त्यस्य तत्रान्त्यस्य तौ
नाचन्त्य वर्णविषयसमूहालम्बनं स्मृतिर्द्वादिनार्थप्रत्यायकत्वमित्यसङ्कृद्धा दिनम् वाक्यप्रक्रियाधिनप्रामाणिकी अन्त्यवर्णानुभवात्प्राचीनस्मृतिनिचयसहिताद्यपि युगपत्स्मरणानुभवसूक्ष्मविचित्रत्यया
त्त्वतेः यथोक्तं श्रीवाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वबिन्दौ नचान्त्यवर्णदेोधितसंस्कारप्रभवमेकत्वं तत्स्मृतिरनुभवेन सह युगपदुत्पन्नमर्थधीरिति नचन्यायप्राप्तयुगपदुत्पादः प्रत्ययानां करणस्य प्रत्ययपर्यायेण सामर्थ्यादिति न
याचनत्वविन्दौ तत्र एव तत्सङ्कृद्धमाहुः । नान्त्यवर्णप्रकृतिः स्मरणानीतानावर्णार्थबोधिनी तस्मात् निरादपेत्वं वाद्यौगपद्यं त्वनपायीति २९ । प्राचीनस्मृतिसमयेनान्त्यवर्णानुभवयोर्नास्त्यनीनतादिति तस्मार्थः द्वितीयादी
कायामप्युक्तं वाचस्पतिमिश्रैः अपि चेयमन्त्यवर्णप्रतिपत्त्यार्थसङ्केतस्मृतिसापेक्षात् दवेतावयव्यधिगमायत्तेऽर्थो सङ्केतस्मृतिकालेऽन्त्यवर्णप्रतिपत्त्यास्तावत्ता विनिकत्वेनेति कास्स्मृतिरपेक्षते अन्त्यवर्णप्रति
समये च सङ्केतस्मृतिरनागतेति किमन्त्यवर्णप्रत्ययोऽपेक्षेत सङ्केतस्मृत्यनपेक्षत्वेऽनुपगतीनसङ्केतस्यापि प्रथमवर्णप्रत्ययादिर्ऽर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति तस्मात्पदस्फोटाद्वाक्यस्फोटाद्वार्थप्रत्यय इति स्थितम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्फो० त०
३

अतएव शास्त्रप्रवर्तमाख्यायते जगतस्तस्य विस्तरः अतएव वागात्मेति शास्त्रब्रह्मपदध्विरे स्वकृतिनः श्रोतस्य मत्त्वेनं नेत्र होग्यवाद निशं प्राशाद्ध्रु सदनं वाचामधीशोमह इत्यापुरुक्रमलमति विस्तरेण प्रात्नग्र्या
स्वक्रियकारां मूलाकृत्सविनिर्मिता विद्रुपामविष्णां कण्ठे भासतामसतामपि २० क्रियाकारकभावेन यस्य सर्वं ज्ञानुभूयते स एव प्रगाध्माजयति शास्त्रब्रह्ममयं परः २१ शास्त्रब्रह्माभिधानेश्रीभाष्यकारस्य सम्मत
श्रीमत्कृष्णद्विवेदेन स्फोटतत्त्वं निरूपितम् २२ विद्वद्भिः सुखसंग्राह्य कारिकाभिः सारस्वारिभिः रामविद्वेषरहितैर्दूषितं वा स्वभूषितम् २३ । इति श्रीकृष्णद्विवेद विरचितं स्फोटतत्त्वम् ॥ गोपालेन स्फोटतत्त्वंलि
खितं रूपयायुरोः स्वपरार्थं तेन तत्प्राप्य प्रयातु जगदीश्वरी ॥ १ ॥ ओम् ॥ नमः ॥ ओम् ॥ श्री ॥ राम ॥ हरे ॥ वासुदेव ॥ ओम् ॥ राम । ओ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri